

İmâmiyye Şiası'nda Mehdî İnançının Kurumsallaşması ve Gaybet Döneminde Ortaya Çıkan Mehdilik İddiaları

The Institutionalisation of Mahdi Belief in the Imamiyya Shi'a and Claims on Mahdism During the Occultation

Aydın BAYRAM*

Öz

Beklenen kurtarıcı anlayışı bazı farklılıklar olsa da çeşitli din ve kültürlerde bir olgu olarak vardır. İslam tarihinde Hz. Ali'den (öl. 40/661) sonraki süreçte teşekkül eden Şia mezhebinde Hz. Ali ve onun evlatları imâmet doktrini çerçevesinde imam olarak nitelendirilmişlerdir. Kimi zaman politik kimi zaman da manevî liderlik atfettikleri imamların ölümünü kabullenmekte zorlanan mezhep mensupları, takip ettikleri imamın tekrar dünyaya geleceğine ve zulümle dolu olan yeryüzünü adaletle yöneteceğine inanmaktadırlar. Mezhebin günümüze ulaşan ana kollarından İmâmiyye Şiası'nda imâmet doktrini temel inanç esaslarından birisidir ve imâmet silsilesi on ikinci imam, Muhammed b. el-Hasan ile son bulmuştur. On ikinci imamın 260/874'te gaybete girmesinin ardından onun el-mehdî (hidayet olunmuş), el-muntazar (beklenen) unvanıyla bir gün gelip zulüm ile dolu olan dünyayı adalet ile yöneteceği anlayışı İsnâaşeriyye Şiası'nda

Abstract

The concept of the expected saviour exists as a phenomenon in various religions and cultures, albeit with some differences. In the Shi'ite sect that emerged in Islamic history after the death of 'Alī b. Abī Tālib (d. 40/661), 'Alī and his descendants were referred to as imams based on the imamate doctrine. Members of the sect, who had difficulty accepting the death of the imams to whom they attributed political and sometimes spiritual leadership, believed that the imam they followed would return to the world and bring justice to the oppressed earth. In the Imāmiyya Shi'a (Twelvers), one of the main branches of the sect that has survived to the present day, the doctrine of the Imamate is one of the basic tenets of the faith, and the line of the imamate ends with the twelfth imam, Muhammad b. al-Hasan. With the twelfth imam went into occultation in 260/874, the belief that he would one day come and rule the oppressed world with justice under the title of al-mahdī (the guided one) and al-muntazar (the

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı, Artvin, Türkiye/ aydinbayram@artvin.edu.tr/ https://orcid.org/id-0000-0002-1620-9859

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
18.03.2024	25.06.2024	30.06.2024
DOI	10.18403/emakalat.1454658	

önemli bir inanç esası haline gelmiştir. Bu çalışma, gaybet dönemi olarak adlandırılan süreçte Şîa içerisinden ortaya çıkan mehdilik iddialarını kronolojik olarak incelemektedir. Özellikle İmâmiyye Şîası'nın yoğun olarak yaşadığı İran ve çevresinde kendisini beklenen kurtarıcı mehdî olarak ilan eden veya ilan edilen kişiler etrafında bazı mehdilik hareketleri ortaya çıkmıştır. Hurûfilik, Müşâşa'a, Safevilik, Bâbilik ve Bahâilik gibi mehdilik fikri etrafında ortaya çıkan hareketler bu makalede ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Şîilik, İmâmiyye, Mehdilik, Gaybet, Ric'at.

expected one) has become an important tenet in Imâmiyya. This study deals chronologically with the claims of mahdism that emerged from within Shi'ism during the so-called occultation period. Especially in Iran and its surroundings, where Imâmiyya Shi'ites live densely, some messianic movements have emerged around people who declared themselves or were declared as the expected saviour. In this article, the movements that emerged around the idea of messiahship such as Hurûfism, Musha'sha'a, Şafavism, Bâbism and Bahâ'ism are discussed.

Keywords: The History of Islamic Sects, Shi'a, Imâmiyya, Mahdism, Occultation, Radj'a

Giriş

Beklenen kurtarıcı inancı bazı farklılıklarla beraber çeşitli din ve kültürlerde var olan bir olgudur.¹ İslâm tarihinin ilk asırlarında “kabileci ve asabiyetçi mehdî tipolojisi” ile nitelendirilen “Enevî, Hâşimî, Kahtânî, Kelbî, Süfyânî, Mervanî, Abbâsî” gibi mehdilik adlandırmaları genelde siyasi iktidarı ele geçirmek için ortaya çıkmıştır. Bunlarda eskatolojik anlamda kıyamet öncesi geleceği müjdelenen ve beklenen mehdî anlayışı henüz yoktur.² İslâm'da mehdî inancının kaynağı meselesi akademik çevrelerde tartışılan bir konudur. Yahudilik ve Hristiyanlıktaki mehdî, gaybet ve ric'at gibi inanışların ister etkilenme ister benimsenme şeklinde olsun, Şîi-Gulât çevrelerde imamlara uyarlandığı da dile getirilen hususlardan biridir.³

Şîilik içerisinde anayol olarak kabul edilen İmâmiyye (İsnâşa'riyye) fırkasının inanç esaslarından birisi imâmettir. Mehdilik kavramı ile imâmet arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Onlara göre

¹ Ömer Faruk Teber, “Mehdilik İnancı Temelinde Oluşan Geç Dönem Mezhepler”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 191.

² Sönmez Kutlu, “Beklenen Kurtarıcı İnancına Dayalı Siyasî ve Dinî Hareketlerde Mehdilik Tipolojileri”, *Beklenen Kurtarıcı İnancı*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 298-303.

³ Yusuf Benli, “İslam Tarihinde İlk Mehdî Tasavvurları”, *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 273.

imâmet, on ikinci imam olarak kabul ettikleri Muhammed b. el-Hasan ile son bulmuştur. O, *el-mehdî* (hidayet olunmuş), *el-muntazar* (beklenen) unvanıyla bir gün gelip zulüm ile dolu olan dünyayı adalet ile yönetecek imam olarak vasıflandırılmıştır.⁴ Dolayısıyla son imamın ölmeyip hayatta olduğu inancı onu eskatololik olarak beklenen mehdî olarak birinci sıraya yerleştirmektedir. Zira on ikinci imam, 329/941 yılına kadar sefirleri üzerinden müntesipleriyle iletişim kurmuştur. Ancak bu tarihte son sefirin de ölümüyle birlikte gaybet yeni bir merhaleye girmiş, ve büyük gaybet (el-Gaybetü'l-kubra) dönemi başlamıştır. O günden bugüne kadar İmâmiyye Şiası, Imam Mehdî'nin zuhrunu beklemektedir ki on ikinci imamın şahsiyeti etrafında birtakım mistik unsurların eklenerek mehdilik anlayışının dinî ve itikâdî bir mesele olması bu zamanda gerçekleşmiştir.⁵

Şiilik içerisinde son imama gelinceye kadar kesin bir imâmet teolojisinin olduğunu söylemek oldukça zordur. Nitekim, erken dönem Şii kaynaklarda on birinci imam Hasan el-Askerî'den (öl. 260/874) sonra Şii toplumunun 14 fırkaya bölündüğü aktarılmaktadır.⁶ Şehristânî'ye göre, bu fırkaların sayısı 11 tanedir. Birinci fırka Hasan el-Askerî'nin ölmeyip gaybete gittiğini, iki gaybetinin olacağını "kâim" olarak zuhur edip sonra tekrar gaybete gideceğine inanırken diğer fırkalar ise on birinci imamın öldüğüne inanıp görüşlerini on ikinci imam üzerine yoğunlaştırmaktadırlar.⁷ On ikinci imama gelinceye kadar imâmet teorisinin bir gelişim süreci içerisinde olduğu, çeşitli kriterlerin ortaya konulduğu ve Şia içerisinde alt fırkaların buna göre kendilerini konumlandıkları söylenebilir. Erken dönem Şii müelliflerden Nevbahtî (öl. 310/922), 14 fırkadan on ikincisinin "İmâmiyye" diye adlandırıldığını, bu fırka mensuplarının, Şia'nın geçmişte oluşturduğu imâmet nazariyesi etrafındaki bilgi birikiminden hareketle imâmetin Hasan-Hüseyin'deki gibi kardeşten kardeşe geçmeyeceği, yeryüzünün imamsız veya hüccetsiz kalamayacağı, fâsık kimselerin imam olamayacağı, yaşayan imamın kendisinden sonraki imamı vasiyet edeceği gibi inanışlar doğrultusunda imâmeti on ikinci

⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Babeveyh Şeyh Saduk, *el-İ'tikâdât* (Kum: el-Mu'temer el-'Alemlî li-Elfiye Şeyh el-Müfid, 1992), 93-95.

⁵ Mahmut Çınar, "Ortaya Çıkış Sürecinde Siyasi Bir Kişilik Olarak Mehdî ve Mehdilik", *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/4 (29 Ekim 2021), 1597.

⁶ Ebû Muhammed Hasan b. Musa b. Hasan en-Nevbahtî, *Kitabu Fırakü's-Şia* (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1931), 79.

⁷ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Şam: Müessese er-Risale Naşirün, 2011), 188-190.

imam olarak Muhammed b. Hasan'da sona erdirip onun gaybete git-tiğine inandıklarını aktarmaktadır.⁸

İsnâaşeriyye Şiîliği'nde on ikinci imamın ontolojik olarak gizemli bir durumda olması başlangıçta Şiîler arasında belirsizlik ve şaşkınlığa neden olmuştur. Ancak Şeyh Müfid gibi Şiî kelamcılarının iddiasına göre, bu şaşkınlık ve firkalaşmadan kurtulup Şiî İmâmiyye'nin on iki imam itikadında birleşmeleri neredeyse bir asrı aşan bir süre almıştır.⁹ Nitekim 3/9. yüzyıldan itibaren on iki imam itikadı ile ilgili bir literatür oluşturularak özellikle de Cafer es-Sadık'tan rivayet edilen haberlerle bu inanç teyit edilmiştir. Önceki imamlara isnad edilen haberlerde nadiren 13 ve 14 imam rivayetleri olsa da çoğunluğun 12 imam inancında birleştiği aktarılmaktadır.¹⁰ İmâmet doktrini ve gaip imam inancına bağlı olarak İmâmiyye'nin itikâdî esaslarından bir diğeri de ric'at (geri dönüş) inanışıdır. On ikinci imamın gaybette olduğu ve kıyametin gerçekleşmesinden önce gelip insanlığı kurtuluşa erdireceğine inanılır.¹¹ On ikinci imamın en meşhur lakaplarından biri el-mehdî'dir ve İmâmiyye mensupları onun gelişini dört gözle beklemektedirler. Mehdîlik, esası ve kökleri itibariyle şark inançlarından, Hristiyanlık ve bilhassa Yahudilikten İslâm toplumuna geçmiş olan ric'at fikrine dayanmaktadır.¹² Fığlalı'nın işaret ettiği gibi aslında mehdîlik vasfı on ikinci imama gelinceye kadar daha önceki imamlar için de kullanılmıştır. Örneğin, beşinci imam Muhammed el-Bakır (öl. 114/732) da beklenen mehdîdir. Fakat on ikinci imama gelinceye kadar çeşitli aşamalardan geçen mehdî anlayışının tam manasıyla bir inanç esası haline gelip şekillenmesi on ikinci imamın gaybetiyle gerçekleşmiştir.¹³ Şîa hakkındaki çalışmalarıyla ünlü Farhad Daftary, on ikinci imamının gaybetiyle büyük bir bocalama yaşayan İmâmiyye mensuplarının gelenekte var olan eskatolojik mehdîyle on ikinci imamı özdeşleştirdiklerini ve mehdîden sonra başka bir imam

⁸ en-Nevbahti, *Kitabu Fırakü's-Şîa*, 90-91.

⁹ S. Ali Haşimi, "İmamların Arasındaki Şiîler ve Mehdîlik Konusu", *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 8/15 (2019), 27.

¹⁰ Metin Bozan, *İmamiyye Şîası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 296-300.

¹¹ Etan Kohlberg, "Radj'a", *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, ed. C.E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1995), 8/371; İlyas Üzüm, "Rec'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 34/504.

¹² Muhsin Abdülhamid, *İslama Yönelen Yıkıcı Hareketler: Bâbîlik ve Bahâilîğin İçyüzü*, çev. M.Saim Yeprem - Hasan Güleç (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1973), 47-48.

¹³ Ethem Ruhi Fığlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1981), 205.

gelemeyeceği için imam silsilesini onunla bitirdiklerini ileri sürmektedir.¹⁴ Daha önce yıllardır özlemine çektikleri başarıyı elde edemeyen Şiiler, imamın gaybette olma fikriyle bu durumu lehlerine çevirmiş “gaip imam” doktrinini geliştirerek daha önceki imamların arkasından gerçekleşen firkalaşmanın önüne geçmişlerdir. Gaybet inancının Şiilere sağlamış olduğu diğer bir fayda ise “siyaseten iktidarlara bağlı imamların idaresinden kurtulup oldukça fazla politik kabiliyeti olan vekillerin yönetimine girmeleridir.” Şii taraftarı Büveyhî rejiminin desteğini alarak doktrin ve literatürlerini böylece geliştirmişlerdir.¹⁵ Bu konu hakkında yapılan çalışmalarda İmâmiyye ülemasının geçmişte uzun yıllar yaşamış peygamberlerin hayatlarından delil getirerek gaybet inancını pekiştirdikleri rahatlıkla söylenebilir. Meselâ, Cafer es-Sadık’tan nakledilen rivayete göre Hz. Nuh, nübüvvetten önce 850, peygamber olarak 950, Tufan’dan sonra ise 700 yıl yaşamıştır.¹⁶ Gaybetteki imam, 2500 yıl yaşayan bir peygambere a kıyas edilerek hayatta olduğu mitosu geliştirilmiştir.

Bu olgudan hareketle Şia’nın mehdilik tezâhürlerinin Kutlu’nun mehdilik tipolojileri içerisinde “kabileci ve asabiyetçi mehdî” anlayışı ile “mitolojik mehdî”¹⁷ anlayışı arasında bir gelişim seyri geçirdiği söylenebilir. Zira ilk dönemlerde birinci tipoloji ağır basarken diğer din ve kültürlerden etkileşim neticesinde Şia toplumunun ikincisine meylettği sonucu çıkarılabilir. Bu hususta Şiiliğin teolojisi ve fıkhının oluşum aşamasında Mısır, Suriye ve İranlı mevâlinin varisi olduğu antik Mısır, Ortadoğu ve Mezopotamya mitolojisinin Şiilik’teki mehdî inancının kaynağı olduğu da iddia edilmiştir.¹⁸

İslam toplumunda mehdî anlayışı genel olarak Sünnîler için kıyametin gerçekleşmesinden önce ortaya çıkacak büyük alametlerinden birisi olarak vardır, ancak Şiilerde olduğu gibi kesin bir inanç esası

¹⁴ Farhad Daftary, *A History of Shi’i Islam* (London: I. B. Tauris Publishers, 2013), 63-64.

¹⁵ Cemil Hakyemez, *Şia’da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 225.

¹⁶ Mustafa Öz, *İmâmiyye Şiası’nda On İkinci İmam ve Mehdî İnancı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 87.

¹⁷ Kutlu, “Beklenen Kurtarıcı İnancına Dayalı Siyasî ve Dinî Hareketlerde Mehdilik Tipolojileri”, 304-312.

¹⁸ Ahmet Yaşar Ocak, “İslâm Tarihinin Mitolojik Kültüründen Kaynaklanan Sosyo-Politik Problemi: Mehdilik ve Mehdici Hareketler”, ed. Yusuf Şevki Yavuz (Beklenen Kurtarıcı İnancı, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 24.

değildir.¹⁹ İslâm tarihinde bazen halifeler mehdî olarak vasıflandırılmış, bazen de özellikle buhran ve sıkıntıların arttığı dönemlerde kurtarıcı olarak mehdî olduğunu iddia edenlerin yanı sıra çevresindeki insanlar tarafından mehdî ilan edilen şahıslar olmuştur.²⁰ Tarihi vakıa olarak mehdilik iddialarının Şii toplumunda, özellikle de İmâmiyye fırkası nezdinde nasıl bir heyecan uyandırdığı önem arz etmektedir. İmamın gaybette ne kadar süre kalacağı ve ne zaman ric'at edeceği imâmiyye hadis literatürüne göre sıradan insanların bilmesinin mümkün olmayacağı hususlardır. Dolayısıyla, on ikinci imamın gaybetinden sonra zaman zaman kendisinin ilâhî bir vazifeyle görevlendirildiğini iddia eden mehdî adayları ortaya çıkmıştır. Bu makale, on ikinci imamın gaybetinden günümüze kadar geçen süreçte İmâmiyye fırkası başta olmak üzere Şiilik içerisinde mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan şahısları kronolojik olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Mehdilik olgusu kapsamlı bir konu olduğu için bu çalışma sadece Şîa mezhebi ile sınırlandırılmıştır. Bu çalışmanın on ikinci imamın gaybetinden sonra ortaya çıkan mehdilik iddialarını fikir-hadise irtibâtı çerçevesinde kronolojik olarak sıralayarak literatüre katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz. Çalışmada, araştırma ve yayın etiğine uymaya azami derecede özen gösterilmiştir.

1. Mehdilik Kavramına Şîa'nın Yaklaşımı ve İmâmiyye Fırkasında Kurumsallaşması

İmamet doktrini etrafında şekillenen Şîa mezhebinin²¹ Zeydiyye, İsmâiliyye ve İmâmiyye olarak üç ana kolla günümüze ulaştığı bilinmektedir. Geçmişte beşinci ve yedinci imamın kim olduğu hususunda fikir ayrılıkları yaşayan bu topluluk, on birinci imamın 873 yılında ölmesiyle büyük bir kırılma daha yaşamıştır. On ikinci imamın kimliği, ne zaman döneceği, onunla iletişimin kimler vasıtasıyla ve nasıl olacağı gibi hususlarda Şîa toplumunda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Şîa'nın imamet nazariyesi etrafında ana gövdesini oluşturan İmâmiyye fırkasında imamın gaybete gitmesiyle başlayan bocalama dönemi (hayret) 4/10. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam

¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mehdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28/372.

²⁰ Fırlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", 213-214; Mustafa Öz, "Mehdilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28/385-386.

²¹ Ethem Ruhi Fırlalı, *İmâmiyye Şîası (Ca'feriyye Mezhebi): Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008), 15; Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1-2 (1997), 81.

etmiştir.²² Görüş ayrılıklarının bir hayli arttığı bu dönemde²³ yeryüzünün hüccetsiz kalamayacağı inancında olan İmâmiyye fırkasının kalamcıları on ikinci imamın gaybeti ve gaybet dönüşünde de onun mehdî ve kâim sıfatıyla yeryüzünün imamı olacağı inancını yayma ve buna dîni referans bulma çabası içine girmişlerdir.²⁴ Gizli imamın gaybette oluşu ve kıyametten önce zuhuruna dair inancın İmâmiyye mensuplarının itikadında yerleşmesinde el-Küleynî (öl. 329/941), İbn Bâbeveyh (öl. 329/941), en-Nu'mânî (öl. 360/970) ve Şeyh Saduk (öl. 381/991) gibi meşhur Şîi muhaddis ve kalamcıların önemli rol üstlendikleri aktarılmaktadır.²⁵ Adı geçen müelliflerin eserlerinde gaybet ve mehdilik ile inançları nasıl temellendirdiklerini kısaca belirtmekte fayda vardır.

el-Küleynî meşhur kitabı *el-Kâfî*'de “*babu'l-gaybet*” diye adlandırdığı bölümde imam silsilesinden aktarıldığı rivayet edilen 31 hadisi sıralayarak on ikinci imamın gaybette oluşunu delillendirmeye çalışmıştır.²⁶ Mesela, yedinci sırada Hz. Ali'ye nispet edilen bir rivayette Hz. Ali, evlatlarından on birincisinin zulüm ve haksızlıkla dolu olan yeryüzünü adaletle dolduracak “mehdî” olduğunu, onun zamanında gaybet ve hayret dönemleri olup kimilerinin bu anlarda yoldan sapacağı kimilerinin de hidayet bulacağını haber vermektedir. Bu gaybet ve hayret döneminin ne kadar süreceği sorusuna ise “6 gün, veya 6 ay, veya 6 yıl”²⁷ şeklinde muğlak bir cevap verilmiştir.

Ebü'l-Hasen İbn-i Bâbeveyh el-Kummî (ö. 329/941), *el-İmâme ve't-tebsıra mine'l-hayre* adlı eserinde 114 numaralı hadis olarak aktardığı rivayette mehdinin Hz. Muhammed'in soyundan olacağını, ismi ismine, künyesinin künyesiyle aynı ve insanlar arasından hem yaratılış hem de ahlaki olarak ona en çok benzeyen olduğunu rivayet etmektedir. Buna göre, insanların dinlerinden sapacakları gaybet ve

²² Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1987), 43.

²³ Haşimi, “İmamların Arasındaki Şiiler ve Mehdilik Konusu”, 25-26.

²⁴ Fığlalı, *İmâmiyye Şiası (Ca'feriyye Mezhebi): Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, 186-188.

²⁵ Fığlalı, *İmâmiyye Şiası (Ca'feriyye Mezhebi): Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, 187; Hasan Gümüšoğlu, “Şîa/İmâmiyye'de Mehdî İnancının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Ehl-i Sünnet Mehdilik Anlayışıyla İlişkisi”, *Kader* 20/2 (2022), 711-713.

²⁶ Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Küleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfî* (Beyrut: Daru't-Tearûf, 1981), 1/335-343.

²⁷ el-Küleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfî*, 1/338.

hayret döneminde mehdinin zuhuruyla zulüm ve haksızlıkların yerini adalet alacaktır.²⁸

Muhammed b. İbrâhîm en- Nu'mânî (ö. 360/971) *Kitâbü'l-gaybe* adlı eserinde on ikinci imamın gaybetiyle ilgili Ehl-i beyt tarafından aktarılan haberleri sıralayıp onun gaybette oluşunu geçmişte peygamberlerin yaşamlarından örnekler vererek delillendirmeye çalışmıştır. Hz. Ali'ye izafe edilen bir haberde "insanları büyük bir fitne ve karanlık bir çağın beklediğini, bu durumdan onları ancak insanları bilen fakat insanların kendisini bilmediği 'nuveme' diye tarif edilen başkasının kurtaramayacağı" ve yeryüzünün bir an bile 'hüccet-siz' kalamayacağını aktaran Nu'mânî, bu durumu Hz. Yusuf'un tanınmaması ancak onun insanları tanımaya benzetmektedir.²⁹ Buna ilaveten Nu'mânî, 'el-kâim' ve 'el-mehdî' sıfatıyla on ikinci imamın yaratılış, ahlâk ve heybet olarak Hz. İsa'ya; gaybetinin Hz. Yusuf'a; dönüşünün ise Hz. İsa'ya benzediğini bildiren haberlere de yer vermiştir.³⁰

Şeyh Saduk diye bilinen İbn-i Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991), *Kemâlû'd-dîn ve temâmû'n-ni'me* adlı eserinde tıpkı Nu'mânî gibi imamların hayatlarını peygamberlere benzeterek onların ilahî görevle vazifelendirildiklerini kanıtlamaya çalışmaktadır. Ona göre on ikinci imamın gaybete gideceğini neredeyse iki asırdır imamların haber verdiklerini ona inanmayanların imanının sahih olmayacağını savunmaktadır.³¹

Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl. 460/1067) de *Kitâbü'l-gaybe* adlı eserinde on ikinci imamın gaybete gidişinin imkânını peygamberlerin hayatlarından örnekler vererek delillendirmeye çalışmıştır. Hz. İsa'nın referdilmesi ile on ikinci imamın gaybette olması arasında büyük bir benzerliğin olduğuna işaret edilmesi buna örnek olarak verilebilir.³² Buna ilaveten Tûsî, Hz. Ali ile bir adam arasında soru-cevap şeklinde geçen konuşmanın yer aldığı bir rivayet aktarmıştır. Hz. Ali'ye nispet edilen bu rivayette on iki imamın ismi sıralanmış ve onların imametine soru soran adam şahitlik etmiştir. Adam gittikten sonra kimliğini

²⁸ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Musa el-Kummî İbn Bâbeveyh, *el-İmame ve't-tebsıra mine'l-hayre* (Kum: Dârü'l-Murtaza, 1985), 119-120.

²⁹ Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim en-Nu'mânî, *Kitabu'l-gaybe* (Kum: Envaru'l-Hüda, 2001), 144.

³⁰ en-Nu'mânî, *Kitabu'l-gaybe*, 149.

³¹ Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh Şeyh Saduk, *Kemâlû'd-dîn ve temâmû'n-ni'me* (Kerbela: el-Atebetü'l-Hüseyniyye el-mukaddese, 2017), 1/62.

³² Ebû Cafer Muhammed b. Hasen b. Ali et-Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe* (Kum: Müessesetü'l-Maârifî'l-İslâmiyye, 1990), 170.

Hızır (a.s.) olduğu ve imamların isimlerini bildirmek için görevlendirilmiş bir elçi olduğunun altı çizilmiştir.³³ Bu aktarımı konuşmanın meydana geliş şekli ve nihayete ermesi açısından meşhur Cibril hadisine öykünme olarak değerlendirilmek mümkündür.

İmamet nazariyesinin doğal bir uzantısı olarak on ikinci imamın dönüşü de belli esaslar çerçevesinde düzenlenmiştir. Çünkü geçmişte siyasi çıkarları doğrultusunda Ehl-i beyt sevgisini istismar ederek mehdilik fikrini dini bir kalkan gibi kullanan zümreler olmuştu. Hem Emeviler hem de Abbâsiler devrinde bu fikir etrafında cereyan eden olaylar gerçekleşmiştir.³⁴ Dolayısıyla bu istismarın önüne geçmek için Şii kelimcilerin geliştirmiş oldukları mehdî inancı ile ilgili literatür, gizli imamın ric'atine dair bir takım genel geçer kurallar koymaktadır. İmâmiyye alimleri, Keysâniyye ve Vâkıfiyye gibi önceki Şii fırkaların erken dönem mehdilik iddialarını temellendirmek için kullanmış oldukları mehdî ile ilgili hadisleri derleyip gizli imama uyarlamışlardır.³⁵ Mehdî ile ilgili hadis literatürü sadece Şiiler için değil aynı zamanda Sünnîler için de önem arz etmektedir.³⁶ Hatta sanılanın aksine Sünnî çevrelerde daha çok mehdî adayının bu literatüre bağlı olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir.³⁷

Kısaca belirtmek gerekirse İmâmiyye kelimcileri on ikinci imamın varlığı ve taşıdığı vasıflar açısından şu hükümlere ulaşmışlardır: Geçmişte peygamberlerin yaşamış oldukları tecrübelerden hareketle on ikinci imam da ilâhî bir koruma altında gaybette yaşamaktadır; o, 'sahibüz-zaman', 'beklenen mehdî', 'kâim' ve 'hüccet' olarak isim, künye, vücut yapısı ve davranış yönünden hem Hz. İsa hem de Hz. Muhammed'e benzemektedir ve kıyametten önce gelip zulümle dolmuş yeryüzünü adalete kavuşturacaktır. Buna göre zulme maruz kalan toplumlarda zaman zaman mehdî beklentisi ile insanlar bir kurtuluş yolu bulma çabası içine girmişlerdir. Birazdan ele alacağımız

³³ et-Tûsi, *Kitâbü'l-Gaybe*, 155.

³⁴ Fığlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", 204.

³⁵ Cemil Hakyemez, "Mehdi Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 139-140.

³⁶ Fığlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine"; Mustafa Öz, "Mehdilik"; Benli, "İslam Tarihinde İlk Mehdi Tasavvurları"; Mithat Eser, "Abbâsiler Döneminin İlk Mehdisi Muhammed b. Abdullah ve Onun Mehdiği ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Bilimname* 2020/41 (15 Mayıs 2020), 7-38; Hasan Gümüsoğlu, "Mehdilik Meselesinde Ehl-i Sünnet Kelamcılar ile Mutasavvıflar Arasındaki Yaklaşım Farklılıkları", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 0/17 (Haziran 2022), 115.

³⁷ Kutlu, "Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasî ve Dinî Hareketlerde Mehdi Tipolojileri", 322.

mehdilik iddialarının en önemli saiklerinin başında bu hususun geldiğini söyleyebiliriz.

4/10. yüzyılda bir iman esası haline gelen mehdilik kavramı, İmâmiyye Şiası'nın bugüne kadar varlığını devam ettirmesinde hayati rol oynayan önemli inanç esaslarından birini oluşturmaktadır. Aşağıda sıralanan mehdilik iddiaları genellikle İmâmiyye mensuplarının çoğunluk olarak yaşadığı İran coğrafyasında ortaya çıkmıştır. Günümüzde de İran'da on ikinci imamın 'mehdi' ve 'kâim' sıfatıyla gelmesine dair inanış varlığını hâlâ sürdürmektedir. İmâmiyye Şiası'nı resmi mezhep olarak kabul eden İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın beşinci maddesinde devletin gerçek başkanı olarak gizli imam zikredilerek onun dönüşünü çabuklaştırması için Allah'a dua edilir.³⁸

2. Gaybet Döneminde Şiiler Arasından Ortaya Çıkan Mehdilik İddiaları

Şia içerisinde on ikinci imamdan önce gaybet iddialarının gündeme geldiğine yukarıda kısaca değinmiştik. İsmâililik içerisinde, yedinci imamın ani ölümü ve halefi olarak addedilen Muhammed b. İsmâil'in 754'te gaybete gittiğine dair inanç yaklaşık bir buçuk asır tedavülde kaldıktan sonra imâmet ve mehdilik kurumları yeniden yorumlanmaya başlanmıştır. Onuncu yüzyılın hemen başlarında Fâtımilerin (909-1171) kurulması İsmâililik'te büyük bir dönüşümün de başlangıcı olmuştur. Fâtîmi hilâfetini tesis eden Ubeydullah'a (öl. 322/934) 'mehdî-lidînellâh' ve 'emîrül-mü'minîn' unvanlarının verilmesiyle³⁹ Muhammed b. İsmâil'in mehdî olarak geleceği beklentisi bir kenara bırakılmıştır.⁴⁰ Gizlilik döneminin bittiğini propaganda ettiren Ubeydullah, mehdilik iddiasıyla imamet, yani artık zuhur devrinin başladığını ilan etmiştir.⁴¹ Ubeydullah el-Mehdî'nin imametini kabul etmeyip Muhammed b. İsmâil'in el-Kâim el-Mehdî olarak beklenmesi şeklindeki eski İsmâilî öğretiyi savunmaya devam eden Karmatiler

³⁸ Heinz Halm, *Shi'a Islam: From Religion to Revolution*, çev. Allison Brown (Princeton: Markus Wiener Publishers, 1997), 34.

³⁹ Mustafa Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/24.

⁴⁰ Hamid Dabashi, *Shi'ism: A Religion of Protest* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011), 116.

⁴¹ Mustafa Öz, "Mehdilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28/385.

dışındaki İsmâîlîler⁴² bu yeni doktrini kabul ederek İslam topraklarında Abbâsîlere rakip bir hilafet merkezi oluşturma çabası içerisine girmişlerdir.

İslâm dünyasında 4/10. yüzyılın hemen başında mehdîlik iddialarının Yemen’de ortaya çıktığını görüyoruz. Bağdat ve Kahire gibi hilafet merkezlerinden uzak bir yerde olmasının bunda etkili olduğunu söylenebilir. İlk olarak, Yemen’de Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî’nin daîlerinden olan Ali Fazl (öl. 303/915), San’a’yı 911 yılında işgal ettikten sonra mehdî olduğunu ileri sürmüştür. İsmâîlîler içerisindeki Karmatî-Fâtımî rekabetinin yaşandığı yıllarda, mehdîlik iddiasında bulunan Ali Fazl, Fâtımî halifesi Ubeydullah’ı tanımadığını ve şeriatı ilga ettiğini açıklamıştır. Ancak, Ubeydullah’ın casusu tarafından öldürülmüştür. Ali Fazl, Karmatî hareketin Yemen’deki en önemli temsilcisidir, ondan sonra Yemen’de Karmatî hareket pek fazla tutunamamıştır.⁴³

Bu iddiadan bir asır sonra Yemen’de bu kez Zeydîler arasından bir mehdî adayı çıkmıştır. Zeydiyye’nin Kâsımîyye-Hadeviyye ekolünün itikadi ve hukuki öğretilerini takip eden el-Mansur billah el-Kâsım (öl. 393/1003), Yemen’de 993 yılında bir dizi isyan başlatıp Zeydîlerin desteğini alarak Kuzey Yemen bölgesini kontrol altına almayı başarmıştır. Zeydîlerin imam kabul ettikleri el-Mansur’dan sonra oğlu Hüseyin, 1010’da imamet iddiasıyla Himyer ve Hamdânî kabilelerinin desteğini alarak Sa’de ve San’a’yı ele geçirmiştir. Zeydîlerin gaip imam inancının olmadığı bilinmektedir. Ancak ilginç olan şu ki ezber bozan yaklaşımıyla Hüseyin, “el-Mehdî li-dinillah” unvanını benimseyerek artık sadece meşru imam değil, aynı zamanda vaat edilen Şii mehdî olduğunu iddia etmiştir. Fakat bu iddiasını kabul etmeyen kabilelerle yapmış olduğu bir savaşta 404/1013 yılında öldürülmüştür. Hüseyin’in takipçileri onun ölmeyip gaybete çekildiğini, yakın gelecekte geri döneceğini ve geleneksel olarak mehdiden beklendiği gibi yeryüzüne adalet getireceğini savunmuşlardır.⁴⁴ Bu grup, daha sonra ‘Hüseyniyye’ adıyla Zeydiyye içerisinde müstakil bir fırka haline gelmiştir. Yemen’de toplumun idaresi yaklaşık otuz beş yıl süren bir fetret döneminden sonra 439/1047 yılından itibaren Fâtımîlerin uzantısı olan Suleyhîlerin hâkimiyetine geçmiştir.⁴⁵

⁴² Ali Avcu, “Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010), 202.

⁴³ Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/511.

⁴⁴ Daftary, *A History of Shi’i Islam*, 166.

⁴⁵ Yusuf Gökalp, “Zeydiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/329.

Yemen'deki Zeydî imam Hüseyin'in mehdîlik iddiasından sekiz yıl sonra Mısır'da ortaya çıkıp daha sonra Suriye ve Irak topraklarında yayılma imkânı bulan Dürzilik fırkasında da gaybet iddiası gündeme gelmiştir. Gulât fırkalarından sayılan Dürzilikte, altıncı Fâtîmî halifesi el-Hâkim-Biemrillâh'ın 1021'de ortadan kaybolması gaybet olarak değerlendirilmiştir. Onun bu gaybetinin kıyamete kadar süreceği ve ancak o vakit zuhur edeceği anlayışı imamın ric'atinin benzer bir versiyonudur. Ancak, burada mehdîlik iddiası söz konusu değildir. Dürziler daha da öteye giderek bunun tanrısal bir zuhur olacağına inanmışlardır.⁴⁶

14. yüzyılda, daha önce İmâmiyye fırkasından ayrılıp radikal görüşlere sahip olan Nusayrîlik⁴⁷ içerisinde de mehdîlik iddiasında bulunan olmuştur. 1317 yılında on ikinci imam ile adaş Muhammed b. Hasan (öl. 717/1317), mehdîliğini ilan etmiştir. Daftary'nin iddiasına göre Memlûkler döneminde Nusayrîlere karşı yapılan baskıya misilleme olarak ortaya çıkan bu isyan hareketi mehdîlik fikri etrafında cereyan etmiştir. Kendisini İmâmiyye fırkasının beklediği Muhammed b. Hasan olarak tanıtan bu Nusayrî lider, mehdî olduğunu iddia ederek Suriye'nin Cebele bölgesindeki Nusayrîleri etrafında toplamayı başarmıştır.⁴⁸ Muhammed b. Hasan kimi zaman da kendisini Muhammed b. Abdullah olarak adlandırmıştır. Kütüb-i sitte içinde yer alan Ebû Dâvud (öl. 275/889) ve Tirmizî'nin (öl. 279/892) sünenleri gibi hadis kaynaklarında mehdî rivayetleri mevcuttur. Bunlar içerisinde Abbâsiler döneminde ilk mehdî olarak nitelendirilen Muhammed b. Abdullah'a uygun düşecek tarzda, "ismi ismime, babasının ismi babamın ismine uygun" ifadesini içeren mehdî rivayetleri dikkat çekmektedir.⁴⁹ İşte bu yüzden olacak ki bu Nusayrî mehdî adayı hem gaybetteki imamın ismini hem de rivayetlerdeki Muhammed b. Abdullah ismini kullanarak iddiasına meşruiyet kazandırmış olabilir. Ayrıca o, mehdî olarak artık kıyametin gerçekleşmesi yakın olduğundan takiyye uygulamasını kaldırdığını ilan etmiştir. Ancak girişmiş olduğu bu isyan hareketi yerel olarak kalmış, Lazkiye ve diğer civar

⁴⁶ Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 105-106.

⁴⁷ Küçük gaybet döneminde yalancı sefirlerden biri olarak kabul edilen Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî'ye (öl. 270/883) nispet edilen bu aşırı fırka İmâmiyye tarafından dışlanmıştı. Bk. Öz, *İmâmiyye Şiâsi'nda On İkinci İmam ve Mehdî İnanç*, 82.

⁴⁸ Daftary, *A History of Shi'i Islam*, 184.

⁴⁹ Eser, "Abbâsiler Döneminin İlk Mehdîsi Muhammed b. Abdullah ve Onun Mehdîliği ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", 10.

bölgedeki Nusayriler ona yardım etmemişlerdir.⁵⁰ Yine de bölgede ses getiren bu isyanın arka planında hem dinî hem de sosyal nedenlerin olduğunu ifade eden Alkan, özellikle ekonomik nedenlerden dolayı Memlûklerin Alevileri tamamen yok etmediği varsayımında bulunmaktadır.⁵¹

14. yüzyılın ikinci yarısında başka bir mehdilik iddiası da İran topraklarında Hurûfilik akımı ile ortaya çıkmıştır. Bu akımın kurucusu Tahran'ın kuzeydoğusundaki Esterebad şehrinde 740/1340'da dünyaya gelen Şihâbüddin Fazlullah (öl. 796/1394), mesihlik ve mehdilik iddiasında bulunmuştur.⁵² Harflerin sembolik ve sayısal değerlerini ebcele hesabıyla bir takım te'villerde bulunarak yorumlamaya dayanan bu yaklaşım tarzı hem Şiilik (İsmâililik ile Nusayrîlik gibi) hem de Sünnilik içerisinde tasavvuf çevrelerinde geçmişte daha önce görülmüştür. Ancak bunu sistematik hale getirip bir fırka halinde yayma çabası Fazlullah ile olmuştur.⁵³ Fazlullah, 1375 yılında hac dönüş yolculuğunda Tebriz'de gördüğü bir rüyada kendisine "Hz. Adem, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'i Allah'ın halifeleri; kendisinin ise mehdî ve mesih olarak peygamberlerin ve velilerin sonuncusu" olduğunun bildirildiğini iddia etmiştir.⁵⁴ Gölpınarlı'ya göre Fazlullah'ın batıl iddialarının başında kendisini bütün peygamberlerin müjdelediği yeni bir peygamber olarak tanıtmayı, Gürgân lehçesiyle yazdığı Câvidânnâme'yi ilâhî bir kitap olarak sunması ve kendisini Allah'ın zuhûru olarak tanıtmayı gelmektedir.⁵⁵ Hurûfilik akımı içinde Sünnî tasavvufî unsurlar bulunmakla beraber, daha çok Şii imamî öğretilerin bulunması mehdilik iddiasıyla ilişkisi açısından önem arz etmektedir.⁵⁶ On ikinci imamın gaybetten dönüşünün Fazlullah'ın bedeninde ortaya çıkması Nusayrîlerin tenasüh inancını çağrıştırmaktadır. Nübüvvet ile velayetin kendisinde nihâi olarak zuhur ettiğini ve yeni bir devir olarak ulûhiyyet evresinin başladığını iddia etmesi ise

⁵⁰ Yaron Friedman, *The Nusayri-'Alawis: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria* (Leiden: Brill, 2010), 59.

⁵¹ Necati Alkan, *Non-Sunni Muslims in the Late Ottoman Empire: State and Missionary Perceptions of the Alawis* (London: I. B. Tauris, 2022), 22.

⁵² Abdülbâki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik* (İstanbul: Der Yayınları, 1987), 541.

⁵³ Hüsamettin Aksu, "Hurûfilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18/408.

⁵⁴ Hasan Hüseyin Ballı, "Hurufilik Nedir?", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2011), 34.

⁵⁵ Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, 541.

⁵⁶ Fatih Ushuer, "Hurufilikte On İki İmam", *Journal of Turkish Studies* 5/1 (2010), 1372.

bâtını karakterli İsmâililik'ten beslendiğini göstermektedir. Ballı, Hurûfilik'teki İsmâiliye etkisini şöyle açıklamaktadır:

İsmâiliyye'deki ilk altı devri birleştiren Hurûfilik, Hz. Adem'den Hz. Muhammed (s.)'e kadarki geçen zamana *nübüvvet* devri demektir. İsmâililere göre Hz. Ali, altıncı devrin vasisidir. Ondan sonra gelen altı imam da samit imamdır. Ancak bunlar kendi başlarına bir devir oluşturamazlar. Hurûfilik ise Hz. Ali ile başlattığı *imamet devrini* İsmâiliyye'den farklı olarak on birinci imama kadar uzatır. On birinci imam Hasan el-Askerî'yle biten imamet devrinden sonra *gaybet devri* gelir. Bundan sonra, son imam olan Mehdi'nin gelmesiyle *uluhiyyet devri* başlar. Son ve en önemli devri başlatan Mehdi ve aynı zamanda Mesih, tabii ki Fazlullah'dır.⁵⁷ [İmlâ ve vurgu olduğu gibi aktarılmıştır.]

Fazlullah'ın bu görüşleriyle Tebriz'de tekfir edilmesi ve tutuklanması, onu Hz. Hüseyin'e yapılan zulme öykünmeye yöneltmiş ve mehdilik söylemini siyasallaştırmıştır. İdamından hemen önce yazdığı bir beyitte: "Bu çağın Hüseyin'i benim; her değersiz düşman da bir Şimr ve Yezid. Hayatım bir matem günüdür ve Şirvan benim Kerbelam'dır"⁵⁸ şeklindeki haykırışı buna güzel bir örnektir. Ayrıca Fazlullah idam edildikten sonra takipçileri onun ikinci bir defa yeniden ortaya çıkacağını iddia ederek Hurûfilik fırkasında olanlara yapılan zulme dur diyeceği inancını yaymaya çalışmıştır.⁵⁹ Buradan hareketle Fazlullah'ın birinci mehdiliğinin işlevini tam yerine getiremediği sonucu çıkarılabilir. Ancak, 19. yüzyılda benzer iddialarla yine aynı bölgeden ortaya çıkacak olan Bâbilik hareketine ilham kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Fazlullah'ın aşırı fikirleri ve Hurûfilik, başta İran şehirleri olmak üzere Hindistan, Irak, Mısır, Suriye ve Anadolu'da tarikatlar yoluyla yayılmıştır. Özellikle Anadolu'da Fazlullah'ın önde gelen halifelerinden aynı zamanda damadı da olan Ali el-Alâ (öl. 822/1419), Câvidânnâme'yi sanki Hacı Bektâş-ı Veli'nin sözleriymiş gibi Bektaşilik tarikatı içerisinde gizliden gizliye yaydığı bilinmektedir.⁶⁰

15. yüzyılda Mehdilik fikri etrafında İsnâaşeriyye Şiası'yla doğrudan bağlantılı olarak ortaya çıkan hareketlerden biri de Müşa'şalardır. 1435-1924 yılları arasında Hûzistan'da Havıza ve çevresine hakim olan Arap asıllı bu Şii hanedanından Muhammed b. Felâh (öl. 866/1461), mehdilik iddiasında bulunmuştur. Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin yerde ve gökte devreden bir sır, Hz. Muhammed'in bir pey-

⁵⁷ Ballı, "Hurufilik Nedir?", 35.

⁵⁸ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, 73.

⁵⁹ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, 73.

⁶⁰ Aksu, "Hurûfilik", 18/409-410.

gamber olarak hakikatin bir perdesi, kendisinin de diğer peygamberler gibi bir peygamber ve mehdî olduğunu iddia eden İbn Felah, 1440'lı yıllarda düşüncelerini Vâsıt yakınlarında yaşayan Arap kabileleri arasında yaymaya çalışmıştır.⁶¹ Işıltılı, parlak gibi manalara gelen Müşa'şa' kelimesinden hareketle bu hareketi "büyüleyici mehdilik" olarak nitelendiren Arjomand'a göre İbn Felah, sadece kendisinin değil aynı zamanda oğlu Mevla Ali'nin de mehdiliğini iddia etmiştir.⁶² Oğlunun da yardımıyla kısa sürede Ahvaz'dan Dicle'ye kadar olan toprakların hakimiyetini ele geçiren İbn Felah ve takipçileri, Necef, Hille ve Bağdat gibi şehirlere de baskınlar yaparak kendileri gibi düşünmeyenleri kafir ilan ederek öldürmüşlerdir. Bunlara ancak Karakoyunluların göndermiş olduğu bir ordu dur diyebilmiştir.⁶³ Ayrıca Daftary'nin de işaret ettiği gibi Müşa'şa'ların baskısı nedeniyle İmâmiyye Şiası için önemli ilim merkezlerinden biri olan Hille'deki eğitim-öğretim faaliyetleri Lübnan'ın Cebeliâmil bölgesine taşınmıştır.⁶⁴ Hayatının son demlerinde tefsir telif etmekle meşgul olan İbn Felah, inançlarını *Kelâmü'l-mehdî* adlı bir kitapta sıralamıştır. Sünnî Müslümanları diğer din mensupları kategorisinde değerlendiren İbn Felah'ın⁶⁵ torunları onun aşırı görüşlerini Safevîler zamanına kadar sürdürmüşlerdir.⁶⁶

Safevîler döneminde devletin kurucusu olarak Şah İsmâil de Şiilerin beklediği mehdî adaylarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Erdebil'de bulunan Şeyh Safiyüddin'in (öl. 735/1334) kurmuş olduğu bu tarikat, önceleri Sünnî iken sonradan İsnâaşeriyye Şiiliğine meyletmıştır.⁶⁷ Bununla ilgili en belirgin örnek Şah İsmâil'in babası Haydar'ın (öl. 893/1488), tarikatın şeyhi olarak 1469 yılında müritlerine on iki dilimli, üzerine beyaz bir tülbent sarılan sürahi biçiminde kırmızı bir taç (tâc-ı Haydar) giydirmesidir. "Kızılbaş" isminin tarihi kökeni de bu uygulamaya dayanmaktadır. Haydar'ın Akkoyun-

⁶¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Müşa'şa'lar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/155.

⁶² Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, 76.

⁶³ Moojan Moomen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism* (New York: Yale University Press, 1985), 102.

⁶⁴ Daftary, *A History of Shi'i Islam*, 79.

⁶⁵ Özgüdenli, "Müşa'şa'lar", 32/155.

⁶⁶ Moomen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, 102.

⁶⁷ Ömer Faruk Teber, "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları: Safevî Tarikatının Siyasallaşması", *İlahiyat Akademi* 5 (2017), 196.

lulara karşı girişmiş olduğu savaşta öldürülmesinin ardından tarikatın liderliğine önce büyük oğlu Ali, onun öldürülmesinden sonra da diğer oğlu İsmâil (Şah) geçmiştir.⁶⁸

İsmâil, tarikatın başına geçer geçmez civarda bulunan Kızılbaş Türkmen müritlerinin desteklerini almıştır. Ustaclu Türkmenleri, İsmâil'i Bingöl yaylalarına davet edip görkemli bir şekilde karşıladıktan sonra Avşar, Çepni, Şamlu, Dulkadirli, Tekeli, Rumlu, Kaçar, Varsak ve diğer boylara mensup Kızılbaş Türkmenler, İsmâil'in askeri gücünü kısa sürede artırmışlardır. Tebriz'de Akkoyunlu beylikleri arasındaki kargaşadan istifade edip Nahcivan ve Şerûr'da onların ordularını yenerek 1502'de Tebriz'de tahta çıkmayı başarmıştır. Akkoyunlu ailesine ve Sünnî kalmaya direnenlere yönelik büyük bir katliam yapan Şah İsmâil, Şiiliği resmî mezhep ilân ederek on iki imam adına hutbe okutup para bastırması, ezanı ilavelerle değiştirmiştir.⁶⁹ Esasında Şîa'nın herhangi bir koluna sıkı sıkı bağlı olmayan bu Kızılbaş Türkmenlerin radikal fikirlerini İsmâil'in tarikatın başına geçmesiyle uygulama imkanına kavuştuklarını belirten Daftary, İsmâil'in Kızılbaş Türkmen müritlerine kendisini "gizli imamın temsilcisi, hatta beklenen mehdî olarak sunmasıyla kendisine bir nevi kutsiyet atfettiğini" ve günümüze ulaşan şiirlerinin bu tarz iddialarla dolu olduğunu aktarmaktadır.⁷⁰ Akyol da benzer ifadelerle Kızılbaş Türkmenlerin İsmâil'i âdeta taparcasına "mürşid-i kâmil", hatta mehdî olarak gördüklerini, kendisinde insanüstü birtakım güçlerin bulunduğuna inanarak ona destek olduklarını belirtmektedir.⁷¹

Küçük yaşına rağmen Şiilerin yıllardır özlem duyduğu başarılarla bir anda ulaşması İsmâil'i karizmatik bir lider yaparak her geçen gün takipçilerinin hızlıca artmasına sebep olmuştur. İsnâaşeriyye Şiiliğine vurgu yapan İsmâil, bu fırkayı hem devletin resmi mezhebi olarak ilan etmiş hem de Şii alimlerin faaliyetleri için yeni bir dönem başlatmıştır. Şah İsmâil, tahta çıkmasından itibaren on yıl içinde neredeyse tüm İran'ı kontrolü altına alıp İran'ın Arap fetihlerinden bu yana ilk kez "ulusal" bir devlet haline getirmesiyle iki asırdan uzun sürecek olan bir hanedanın temellerini sağlamlaştırmıştır. Şah İsmâil ve halefleri, Sünnîlerin çoğunlukta olduğu bir ortamda meşruiyetlerini haklı çıkarmak için çeşitli şekillerde gaybetteki mehdîyi temsil

⁶⁸ Reşat Öngören, "Safeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 35/461.

⁶⁹ Tufan Gündüz, "Şah İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/253-254.

⁷⁰ Daftary, *A History of Shi'i Islam*, 82.

⁷¹ Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da mezhep ve devlet* (İstanbul: AD Kitapçılık, 1999), 64.

ettiklerini iddia etmişlerdir. Ayrıca genetik olarak da hanedanları için soylarını Musa el-Kazım'a götürdükleri bir Ehl-i beyt şeceresi bile yurdumuşlardır.⁷²

İsnâaşeriyye Şii motiflerinin böylesine yüceltiği bir ortamda Şah İsmâil'in karizması Hz. Ali ile eşdeğer tutulmuştur. Zira, İsmâil'e bağlananların "La ilahe illallah, İsmâil veliyyullah" diyerek kendilerine bir zarar ulaşmayacağı inancıyla savaşa hiçbir zırh giymeden atıldıkları anlatılır.⁷³ Şah İsmâil'in 930/1524'te ölümünden sonra on yaşında tahta geçen oğlu Tahmasb'ın (öl. 984/1576) ilk yıllarında bir kaos ortamı yaşansa da sonraki yıllarda Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu barış anlaşmalarıyla devletin bütünlüğünü sağlamıştır.⁷⁴ Yine de çeşitli vesilelerle politik amaçlı olarak mehdilik iddiasında bulunanlar olmuştur. Şah İsmâil'in ölmeyip gaybete gittiği Anadolu ya da Hindistan'da yakında yeniden ortaya çıkacağı iddiası yayılmıştır. Kalenderiyye tarikatından bir derviş Sebzevar'da, bir başkası da Hamedan da İsmâil olduğunu iddia ederek mehdinin yeniden zuhur ettiğini ilan etmiştir. Kuh Giluyeh'te İsmâil'e benzeyen başka bir Kalenderî dervişi isyan başlatıp kendisine inanan 10 bin kişiyle belli bir başarı elde ederek Dizful ve Şustar bölgelerine hakim olmuş, hatta adına para bile bastırmıştır, fakat 1582'de öldürülmüştür. Aşırı Şiî-süfi özellikler taşıyan daha başka mehdilik iddiaları da bundan sonraki yıllarda çıkmıştır. Kendisinde keşf ve keramet özelliği bulunduğu bazen zamanın sahibinin vekili bazen de mehdî olduğunu iddia eden Derviş Rıza (öl. 1041/1631) ile "kıyametin mehdisi" olarak Keşmir'de ortaya çıkan Şah Arif Derviş gibiler burada örnek verilebilir.⁷⁵

Şiilik içerisinden mehdilik iddiasıyla ortaya çıkanların en sonuncusu Şirazlı Mirza Ali Muhammed'in (öl. 1266/1850) öncülük ettiği Bâbilik hareketidir. Safevilerde olduğu gibi Bâbilik hareketinin temelinde de tasavvufî bir tarikat vardır. Şeyhlik diye adlandırılan bu tarikatta Şeyh Ahmed el-Ahsâî'nin (öl. 1241/1826) eskatolojik olarak mehdinin gelmesine hazırlık için formüle etmiş olduğu 'Kâmil Şii' anlayışı vardır. İmâmiyye Şiası'nda Ahbârî-Usûlî çekişmesinin şiddetle yaşandığı kriz ortamını fırsata çevirerek İmâmiyye'nin usûlü'd-dîn olarak benimsediği tevhit, nübüvvet, imâmet, mead ve adalet esaslarını üçe indirmiştir: tevhit, nübüvvet ve imâmet. Bunlara ilaveten dördüncü esas olarak "Kâmil Şii" inancını Usûlilerin bir müçtehide

⁷² Daftary, *A History of Shi'i Islam*, 82.

⁷³ Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da mezhep ve devlet*, 65.

⁷⁴ Moomen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, 109.

⁷⁵ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, 197-198.

bağlanma anlayışının yerine ikâme etmiştir.⁷⁶ el-Ahsâi'den sonra hâleflerinin bunu bir adım daha ileriye götürerek mehdiye açılan kapıya (bâb) dönüştürmesiyle Bâbilik hareketi ortaya çıkmıştır. Fığlalı'nın ifadesiyle Şeyhlik tarikatı Şiilik ile Bâbilik arasında adeta bir köprü vazifesi görmüştür.⁷⁷ Bu esasa göre gaybetteki gizli imam ile insanlar arasında aracılık yapan bir Kâmil Şii'nin varlığı söz konusudur.⁷⁸ el-Ahsâi'den sonra tarikatın başına geçen Kazım Reşti (öl. 1259/1843), mehdinin gaybete gidişinin bin yıla yaklaştığını, beklenen mehdinin pek yakında, fakat kendisinin ölümünden sonra zuhur edeceğini, taraftarları arasında olduğunu isim belirtmeksizin bildirmiştir. Onun gözde talebelerinden olan Mirza Ali Muhammed, 1844 tarihinde, önce kendisinin beklenen mehdiye açılan bâb, hemen arkasından, aynı senenin sonbaharında hac için gittiği Mekke'de veya Maskat'ta sadece bâb değil bizzat 'beklenen mehdi' olduğunu ilân etmiştir.⁷⁹ Bâb oluşunu Şiilerin çok değer verdiği "ben ilim şehriyim; Ali de onun kapısıdır" hadisine dayandıran Mirza Ali burada geçen 'Ali' isminin kendisini işaret ettiğini iddia etmiştir. Zira insanların, zamanın sahibi olan *Gâib'e*, yani *el-İmâmu'l-Muntazar'a* (beklenen İmam) nüfuz edebilmeleri onun buyruklarını ve yasaklarını alabilmeleri için gerekli olan yola girebilmeleri, ancak o yola açılan kapıya (bâb) başvurmakla olur.⁸⁰ Bâblık iddiasının hemen ardından yine aynı sene içerisinde mehdi olduğunu ilan etmesiyle Reşti'nin hazırlamış olduğu fikrî zeminde bu iddiasını kabul edip ona biat eden 18 kişiyi de yanına alarak mehdilik propagandası yapmaya; Tahran, İsfahan ve Tebriz gibi önemli şehirlerde bunu yaymaya çalışmıştır.⁸¹ Bu iddialarıyla mehdinin gelişini dört gözle bekleyen Şii toplumunda bir heyecan uyandırarak Şeyhlik tarikatını Bâbilik hareketine dönüştürmüştür. Dahası bu iddialarına ilaveten Gölpinarlı'nın ifadesiyle "i'rabı bozuk hükümleri sapık bir kitap"⁸² yani Kur'an-ı Kerim'den daha üstün olduğunu ileri sürdüğü '*el-Beyân*' ile Allah'ın kendisini peygamber olarak gönderdiğini savunmuştur.⁸³ Mirza Ali Muhammed, adım adım

⁷⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, *Bâbilik ve Bahâilik* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 8; Fatih Topaloğlu, *Bâbilik ve Bahâilik: Tarih-İnanç-İbadet-Gelenek* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023), 16.

⁷⁷ Fığlalı, *Bâbilik ve Bahâilik*, 4.

⁷⁸ Mustafa Öz, "Şeyhiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/84.

⁷⁹ Ethem Ruhi Fığlalı, "Bahâilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 4/465.

⁸⁰ Fığlalı, *Bâbilik ve Bahâilik*, 16-17.

⁸¹ Topaloğlu, *Bâbilik ve Bahâilik: Tarih-İnanç-İbadet-Gelenek*, 28.

⁸² Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, 544.

⁸³ Fığlalı, "Mesih ve Mehdi İnanıcı Üzerine", 211.

bâb, mehdî ve nihayetinde nebî olduğunu iddia ederek Şîi ulemanın büyük tepkisiyle karşılaşmıştır. Ulemanın onun hakkında küfrüne dair fetva vermesiyle⁸⁴ bütün iddialarından vazgeçtiğini bildiren bir tövbenâme yazması bile 1850’de Tebriz’de kurşuna dizilerek idam edilmesine engel olamamıştır.⁸⁵ Bahâilerin Türkçe olarak yayımladıkları *Bahâî Dini* adlı kitapta Mirza Ali Muhammed’in bâblık görevi şu şekilde açıklanmaktadır:

Hz. Bab asırlardır beklenen, adalet ve barışın hâkim olacağı yeni bir çağa açılan, sembolik bir kapıydı. Fakat Hz. Bab’ın Kendisi de Allah’ın Vahyini taşıyan bağımsız bir Tanrı Elçisi’ydi. Kendine nazil olmuş Kutsal Yazılar ve hükümlerini ortaya koyduğu eserleri vardı. Ayrıca ruhani ve ahlaki dönüşüm çağrısına yanıt veren canlı bir topluma sahipti. O’nun yegâne amacı, insanların insanlık tarihinde yeni bir dönemin, yani bütün insan ırkının birleşmesine, ruhani ve maddi refahın sağlanacağı yeni bir dünya düzeninin doğuşuna tanıklık edecek bir Gün’ün başladığı gerçeğinin farkına varmalarını sağlamaktı. Bu muazzam Gün’ün başka bir Tanrı Mazharı’nın aracılığıyla başlatılacağını bildiren Hz. Bab, bu Şahsiyet’i “Allah’ın izhar edeceği Kimse” olarak adlandırıyor ve Kendi görevinin de tüm geçmiş dinlerin gelişini Vaat Ettiği Kişi’nin artık geldiğini müjdelemek olduğunu ilan ediyordu.⁸⁶ [İmla ve noktalama olduğu gibi aktarılmıştır.]

Mirza Ali Muhammed’in bütün insanlığa gönderilecek bir kurtarıcının habercisi olarak peygamberlik görevi ile geldiği vurgulanan bu alıntıda onun ilk baştaki iddiasına yani bâblık görevinin önemine dikkat çekilmektedir. Bütün insanları birleştirecek olan asıl mehdînin muazzam bir günde zuhur etmesi ile de kendisinden sonra hareketin başına geçecek olan Mirza Hüseyin Ali’yi (öl.1892) işaret etmiştir. Nebilik veya mehdilik iddiasında bulunan birisinin kendinden sonra gelecek asıl mehdî diye başka birini haber vermesiyle esasında Mirza Ali Muhammed, kendi mehdiliğini yalanlamış gibi görünmektedir.

Mirza Ali’nin idamından sonra Bâbilik hareketi içinde ona haleflik konusunda ortaya çıkan ihtilafta, kardeşine galip gelen Mirza Hüseyin Ali, önce Bağdat’ta (1863) sonra Edirne’deki sürgün yıllarında (1864) kendisine “Bahâullah” adını takarak “Bâb”ın geleceğini söylediği “Men Yuzhiruhullah” (Allah’ın ortaya çıkaracağı kimse), başka bir ifade ile “beklenen gerçek mehdî” olduğunu ileri sürmüştü, hatta bu iddiasına yeni birtakım unsurlar daha ekleyerek mehdiliğini yeni bir

⁸⁴ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, 245.

⁸⁵ Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, 544.

⁸⁶ *Bahai Dini: Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları* (İstanbul: Bahai Eserleri Basım Dağıtım, 2016), 15-16.

din kuruculuğuna kadar götürmüştür.⁸⁷ Bu iddialarıyla bütün Bâbilerin etrafında toplanmaları gerektiğini belirten Hüseyin Ali, Bahâullah sıfatıyla, Nâsirüddin Şah, Osmanlı Sultanı Abdülaziz, Rus Çarı II. Alexander, Fransız İmparatoru III. Napolyon, Papa IX Pius, İngiliz Kraliçesi Victoria ve daha başka devlet başkanlarına yazdığı mektuplarla, Bahâilik adını verdiği dinin tebliğ görevini ısrarla sürdürmüştür.⁸⁸

Mehdilik iddiasıyla İmâmiyye Şiası içerisinde ortaya çıkan Bâbîlik hareketi, yukarıda da belirtildiği gibi İslam'a sapkın fikirler sürdürdükleri gerekçesiyle tekfir edilmiş ve liderleri cezalandırılmıştır. Ancak zamanla Bahâilik hareketine dönüşen bu mehdilik hareketi kendisini müstakil bir din olarak tanımlamıştır. Müntesipleri, Bahâullah'ın getirmiş olduğu şeriatla var olan eski dinlerin hükümlerinin kalmadığını, her bin yılda yeni bir dinin gelerek kıyamete kadar bunun süreceğini iddia etmektedirler.⁸⁹ Daha önce ortaya çıkan bâtını karakterli Hurûfilikten beslendiği gayet açık olan bu hareketin, İran coğrafyasında ortaya çıkan mehdilik hareketlerinin aşama aşama gelişerek aşırılıkta zirveye ulaşmış bir türü olduğu söylenebilir.

Sonuç

Gaybet döneminde mehdilik fikri etrafında ortaya çıkan kişi veya hareketlerin genelde iddialarını mistik ve politik gayeler etrafında şekillendirdiklerini söyleyebiliriz. Yemen'de ortaya çıkan Ali Fazl (öl. 303/915) ve Hüseyin b. el-Mensur (öl. 404/1013) mehdiliklerini siyasî çıkarları uğruna ilan etmişlerdir. Girişmiş oldukları isyan hareketiyle kısa vadede San'a gibi önemli şehirleri ele geçirseler de birkaç yıl içinde canlarını bu uğurda vermişlerdir. Ancak Hüseyin'in mehdilik iddiaları Hüseyiniye diye adlandırılan beşeri bir oluşumla devam ettirilmiştir. Şia'nın gulat fırkalarından Nusayrîlik ve Dürzîlik içerisindeki mehdilik iddialarında da ortaya attıkları aşırı fikirlerine meşruiyet bulmak için mehdilik kavramına sığındıkları söylenebilir. 14. yüzyılda Nusayrîlik fırkasıyla bağlantılı olarak Suriye'nin Cebele bölgesinde mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan Muhammed b. Hasan (öl. 717/1317), on ikinci imamın ismiyle adaş olsa da ne fırkadaşları Nusayrîlerden ne de İmâmiyye Şiası'ndan pek fazla destek görememiş yerel bir isyan hareketi olarak Memlûkler tarafından bastırılmıştır.

⁸⁷ Fığlalı, "Mesih ve Mehdi İnanıcı Üzerine", 212.

⁸⁸ Mustafa Öz, "Türkiye'de Bahâilik ve Bahâi Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 318.

⁸⁹ Öz, "Türkiye'de Bahâilik ve Bahâi Faaliyetleri", 319.

Bunlara ilaveten bu çalışmada sıraladığımız diğer mehdilik iddiaları genelde tasavvuf çevrelerinde ortaya çıkmıştır. Safevilerde olduğu gibi kimisi tarikat kimliğine bağlı bir devlete dönüşmüş; kimisi de Hurûfilik ve Bâbilik hareketlerinde olduğu gibi Şîa'nın erken dönem gulat hareketlerini hatırlattığı için sapkın ilan edilmiş ya da yeni bir din olma iddiasına binaen tamamen dışlanmış.

14. yüzyılda İran'da ortaya çıkan bâtını karakterli Hurufilik hareketi, erken dönem Şüilik içerisindeki gulât fırkalarını anımsatmaktadır. İran'da belki de fazla destek görememesinin nedenlerinden biri onun gulûv karakteridir. Şihabüddîn Fazlullah (öl. 796/1394), mehdilik iddiasını mesihlik ve peygamberliğe kadar götürerek rüya ile vahiy aldığını taraftarlarına inandırmıştır. Bir asır sonra, politik gayelerle ortaya çıkan bir diğer mehdilik iddiası da Hûzistan bölgesindeki Müşâ'sa'a hanedanlığındandır. Muhammed b. Felâh (öl. 866/1461), oğlunu da mehdilik iddiasına katarak mehdiliği verasete dönüştürmüştür. 16. yüzyılda İran coğrafyasında adından çokça söz ettiren tasavvuf menşeli bir diğer mehdilik hareketi, İran'ın kuzeyinde Erdebil tekkesi olan Safevîyye tarikatından çıkmıştır. Şah İsmâil'in karizması ve mehdilik söylemleri etrafında İran'da asırlardır özlemi duyulan bir devlet kurularak İsnâaşeriyye Şîliği yeniden canlandırılmıştır. Son olarak Mirza Ali Muhammed'in (öl. 1266/1850) bâblık iddiası ile Şeyhiyye tarikatı önce beklenen mehdiye aracılık eden Bâbilik hareketine, sonra da müstakil bir din olarak adlandırılan Bahâiliğe dönüşmüştür. Bu hareketin, fikri arka planında on dördüncü yüzyılda ortaya çıkan diğer bir mehdilik hareketi Hurûfilik olduğunu belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Abdülhamid, Muhsin. *İslama Yönelen Yıkıcı Hareketler: Bâbilik ve Bahâiliğin İcyüzü*. çev. M. Saim Yeprem - Hasan Güleç. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1973.
- Aksu, Hüsamettin. "Hurûfilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/408-412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Akyol, Taha. *Osmanlı'da ve İran'da mezhep ve devlet*. İstanbul: AD Kitapçılık, 6. Basım, 1999.
- Alkan, Necati. *Non-Sunni Muslims in the Late ottoman Empire: State and Missionary Perceptions of the Alawis*. London: I. B. Tauris, 2022.
- Arjomand, Said Amir. *The Shadow of God and the Hidden Imam*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.
- Avcu, Ali. "Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010), 199-246.

- Bağlıoğlu, Ahmet. *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım., 2018.
- Ballı, Hasan Hüseyin. "Hurufilik Nedir?" *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2011), 31-48.
- Benli, Yusuf. "İslam Tarihinde İlk Mehdi Tasavvurları". *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşçı vd. 253-284. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Bozan, Metin. *İmamiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnançının Ortaya Çıkışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Çınar, Mahmut. "Ortaya Çıkış Sürecinde Siyasi Bir Kişilik Olarak Mehdi ve Mehdilik". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/4 (29 Ekim 2021), 1585-1599. <https://doi.org/10.21547/jss.994888>
- Dabashi, Hamid. *Shi'ism: A Religion of Protest*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.
- Daftary, Farhad. *A History of Shi'i Islam*. London: I. B. Tauris Publishers, 2013.
- Eser, Mithat. "Abbâsîler Döneminin İlk Mehdisi Muhammed b. Abdullah ve Onun Mehdiliği ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Bilimname* 2020/41 (15 Mayıs 2020), 7-38.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Bâbülik ve Bahâilîk*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Bahâilîk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/464-468. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İmâmiyye Şiası (Ca'feriyye Mezhebi): Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2. Basım., 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1981), 179-214.
- Friedman, Yaron. *The Nusayri-'Alawis: An Introduction to the Religion, History and Identity of the Leading Minority in Syria*. Leiden: Brill, 2010.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Gölpınarlı, Abdulbâki. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şülik*. İstanbul: Der Yayınları, 2. Basım, 1987.
- Gümüşoğlu, Hasan. "Mehdilik Meselesinde Ehl-i Sünnet Kelamcılar ile Mutasavvıflar Arasındaki Yaklaşım Farklılıkları". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 17 (Haziran 2022), 113-131. <https://doi.org/10.20860/ijoses.1118318>

- Gümüšođlu, Hasan. “Şia/İmâmiyye’de Mehdî İnancının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Ehl-i Sünnet Mehdilik Anlayışıyla İlişkisi”. *Kader* 20/2 (2022), 701-722.
- Gündüz, Tufan. “Şah İsmâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/253-255. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Hakyemez, Cemil. “Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 127-144.
- Hakyemez, Cemil. *Şia’da Gaybet İnanıcı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Halm, Heinz. *Shi’a Islam: From Religion to Revolution*. çev. Allison Brown. Princeton: Markus Wiener Publishers, 1997.
- Haşimi, S. Ali. “İmamların Arasındaki Şiiler ve Mehdilik Konusu”. *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 8/15 (2019), 7-30.
- Hizmetli, Sabri. “Karmatiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- İbn Bâbeveyh, Ebü’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Musa el-Kummî. *el-İmame ve’t-tebsıra mine’l-hayre*. Kum: Dârü’l-Murtaza, 1985.
- Kohlberg, Etan. “Radj’a”. *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. ed. C.E. Bosworth vd. 8/371-373. Leiden: Brill, 1995.
- Kuleynî, Ebu Cafer Muhammed B. Yakub B. İshak. *el-Usûl mine’l-Kâfi*. 8 Cilt. Beyrut: Daru’t-Tearûf, 1981.
- Kutlu, Sönmez. “Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasî ve Dini Hareketlerde Mehdilik Tipolojileri”. *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 291-351. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Moomen, Moojan. *An Introduction to Shi’i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi’ism*. New York: Yale University Press, 1985.
- Mustafa Öz. “Mehdilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/384-386. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Nevbahti, Ebû Muhammed Hasan b. Musa b. Hasan. *Kitabu Fırakü’ş-Şia*. İstanbul: Matbaatü’d-Devle, 1931.
- Nu’mânî, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim. *Kitabu’l-gaybe*. Kum: Envaru’l-Hüda, 2001.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “İslâm Tarihinin Mitolojik Kültüründen Kaynaklanan Sosyo-Politik Problemi: Mehdilik ve Mehdici Hareketler”. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 17-34. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Onat, Hasan. “Şiiliğin Doğuşu Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1-2 (1997), 79-118.

- Öngören, Reşat. "Safeviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/460-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Öz, Mustafa. *İmâmiyye Şîası'nda On İkinci İmam ve Mehdî İnancı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Öz, Mustafa. "Şeyhiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/84-86. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Öz, Mustafa. "Türkiye'de Bahâilik ve Bahâi Faaliyetleri". *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 317-324. Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 43. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Öz, Mustafa. "Ubeydullah el-Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/23-25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Müşa'şalar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/155-156. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Şehristani, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Şam: Müessese er-Risale Naşirûn, 2011.
- Şeyh Saduk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh. *el-İ'tikadât*. Kum: el-Mu'temer el-'Alemî li-Elfiye Şeyh el-Müfid, 1992.
- Şeyh Saduk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh. *Kemâlû'd-dîn ve temâmü'n-ni'me*. 2 Cilt. Kerbela: el-Atebetü'l-Hüseyniyye el-mukaddese, 2017.
- Teber, Ömer Faruk. "Mehdîlik İnancı Temelinde Oluşan Geç Dönem Mezhepler". *İslam Mezhepleri Tarihi*. ed. Mehmet Ali Büyükkara. 191-207. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Teber, Ömer Faruk. "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları: Safevî Tarikatının Siyasallaşması". *İlahiyat Akademi* 5 (2017), 193-200.
- Topaloğlu, Fatih. *Bâbilik ve Bahâilik: Tarih-İnanç-İbadet-Gelenek*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Ali. *Kitâbü'l-Gaybe*. Kum: Müessesetü'l-Maârifî'l-İslâmiyye, 1990.
- Usluer, Fatih. "Hurufilikte On İki İmam". *Journal of Turkish Studies* 5/1 (2010), 1361-1389.
- Üzüm, İlyas. "Rec'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/504-506. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/371-374. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Bahai Dini: Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları. İstanbul: Bahai Eserleri Basım Dağıtım, 2016.

Extended Summary

The concept of the expected saviour (al-mahdī literally means the guided one) exists as a phenomenon in various religions and cultures, albeit with some differences. In Islam, the belief in an expected saviour has occupied the agenda of Muslim society from time to time. Although it is widely assumed that this expectation is a Shī'ite tenet of belief, it has also of great importance for Sunnis. It is even claimed that more candidates for the expected saviour have emerged within the Sunnis. In the first two centuries of Islam, the concept of mahdī was mostly used in tribal and political contexts. However, in the following period its eschatological meaning began to predominate in many places of the Muslim geography. Muslim societies have approached to this term from their sectarian point of view.

In the Shī'ite sect that emerged in Islamic history after the death of 'Alī b. Abī Ṭalīb (d. 40/661), 'Alī and his descendants were referred to as imams based on the imamate doctrine. There is a close relationship between the imamate doctrine and the expected saviour belief. Members of the sect, who had difficulty accepting the death of the imams to whom they attributed political and sometimes spiritual leadership, believed that the imam they followed would return to the world and bring justice to the oppressed earth. In the Imāmiyya Shī'a (Twelvers), one of the main branches of the sect that has survived to the present day, the doctrine of the Imamate is one of the basic tenets of the faith, and the line of the imamate ends with the twelfth imam, Muhammad b. al-Hasan who went into occultation in 874. The belief that the twelfth imam would one day come and rule the oppressed world with justice under the title of al-mahdī (the guided one) and al-muntazar (the expected one) has become an important tenet in the Imāmiyya. In the imamate line, from the beginning to the end, almost every imam was believed to be immortal and to return to this world in order to establish justice over the whole world. That led to many subdivisions within the sect until the ninth century. The Shī'ites, who had not been able to achieve the success they had longed for years before, turned this situation in their favour with the idea of the imam's being in absentia and developed the doctrine of the 'absent imam' and prevented the schism that took place after the previous imams. The political desire to rule the Muslim community was replaced with the rule of the proxies who had a lot of political ability. By receiving the support of the pro-Shī'ite Buwayhid regime, they

developed their doctrines and literature in this way. In the studies on this subject, it can be easily said that the Imāmiyya scholars reinforced the belief of occultation (ghaybāt) by bringing evidence from the lives of the prophets and saints. The schism and subdivision among the Shī'ites around the idea of the messiahship could only be stopped until the 14th century.

This study has chronologically examined the claims of mahdism that emerged within the Imāmiyya Shī'a during the occultation period in which the twelfth imam is still believed to be alive and would return to this world. It can be concluded from this study that mahdī institution well established in the 10th and 11th centuries within the Shī'ite Imāmiyya. Some radical mahdī candidates emerged and were excommunicated from that sect. However, some others achieved their goals albeit for a short term. The latter type of claims generally emerged within Şūfī circles and developed a political agenda. For instance, the Safavid State was founded on the basis of the expected saviour belief. On the other hand, for the former type of claims they were declared as heretical because they reminded of the early radical Shī'ite sects (ghulāt). To this, the Hurūfī, Bābī and Bahā'ī movements can be given as examples since they claimed the prophethood abrogating the whole Islamic law and principles and representing a new religion.

The 14th century Hurūfī movement, is reminiscent of the ghulāt factions within early Shi'ism. Perhaps one of the reasons why it did not receive much support in Iran is its such an extremist character. Shihāb al-Dīn Fazlāllāh (d. 796/1394) took his claim to messiahship and prophethood and made his followers believe that he received revelation through dreams. A century later, another claim emerged for political purposes from the Mushā'sha'a dynasty in the Khūzistan region. Muhammad b. Falāh (d. 866/1461) added his son to the claim of mahdī and turned it into a succession. In the 16th century, another Şūfī based mahdī movement, which made a name for itself in the Iranian geography, originated from the Şafaviyya Şūfī order, which had an Ardabil tekke in the north of Iran. Shah Ismā'il's charisma and the discourses of mahdism revitalised Imāmiyya Shī'a by establishing a state in Iran, which had been longed for centuries. Finally, with Mirza Ali Muhammad's (d. 1266/1850) claim to be the Bāb, the Shaykhiyya Şūfī order was transformed first into the Bābī movement, which mediated the expected messiah, and then into Bahā'ism, which was called an independent religion. It should be noted that the intellectual background of this movement was Hurūfism.